

53. Klasik Dönem Hadis Şerhlerinin Yazılma Sebepleri¹

Sezgin MISIR²

APA: Mısır, S. (2024). Klasik Dönem Hadis Şerhlerinin Yazılma Sebepleri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (Ö14), 949-963. DOI: 10.29000/rumelide.1433025.

Öz

İslam dininin temel kaynaklarından biri sayılan hadislerin tedvin ve tasnifiyle oluşan hadis külliyatının pratikte daha iyi anlaşılması için hadis âlimleri birtakım çabalar içine girmişlerdir. Bu çabaların en yoğun şekilde tezahürü şerhlerde görülür. İslam'ın geniş coğrafyalara yayılması ve her bölgenin hadisleri anlamaya yönelik farklı yaklaşımları, şerhlerin yazım sebeplerini tam olarak belirlemeyi zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte hadisle meşgul olan şârihleri şerh yazmaya iten bazı ortak nedenlerden bahsetmek mümkündür. Hiç kuşkusuz şerh yazma faaliyeti bir entelektüel çabanın sonucudur. Fakat hadisleri anlama faaliyeti olarak ortaya konulan bu çabayı sadece entelektüel bir gayrete hasretmek daraltıcı bir yaklaşım olacaktır. Bu minvalde şerhlerin yazılma sebeplerini iki ana başlığa ayırmak mümkündür. Bunun ilki şerhlerin genel olarak hem muhteva hem de metin açısından hadisleri anlama ve izah etme çabası, ikincisi de şârihlerin kendi iç dünyası veya çevresinin etkisiyle oluşan birtakım özel sebeplerdir. Dolayısıyla şerhlerin yazılma ihtiyacını tamamen bir anlama çabasının sonucu olarak görmemek gerekir. Bizce en önemli sebebi bu olmakla beraber, şerhlerin yazılmasına etki eden; şârihin müntesibi olduğu mezhebini savunma ihtiyacı, şerh ettiği esere hizmet etme arzusu ve eğitim-öğretim faaliyetlerine yardımcı olma gibi başka nedenlerin de var olduğu söylenebilir. Makalede şerhlerin ele aldığı metni anlama ihtiyacı dışındaki muhtemel yazılma sebepleri ele alınmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Şerh, Klasik Dönem, Anlama, Yorumlama

¹ **Beyan (Tez/ Bildiri):** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmaı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Kaynak: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Raporu: Alındı – Turnitin, Oran: %21

Etik Şikayeti: editor@rumelide.com

Makale Türü: Araştırma makalesi, **Makale Kayıt Tarihi:** 19.01.2024-**Kabul Tarihi:** 20.03.2024-**Yayın Tarihi:** 21.03.2024; **DOI:** 10.29000/rumelide.1433025

Hakem Değerlendirmesi: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

² Doktora., Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri / PhD., Uludağ University, Faculty of Theology, Institute of Social Sciences, Basic Islamic Sciences (Bursa, Türkiye), ssezginmisir61@hotmail.com, **ORCID ID:** 0009-0005-3759-3780, **ROR ID:** https://ror.org/03tg3ebo7, **ISNI:** 0000 0001 2182 4517, **Crossreff Funder ID:** 501100007628

The Reasons For Writing Classical Period Hadith Commentaries³

Abstarct

Hadith scholars have made some efforts to better understand in practice the hadith corpus formed by the compilation and classification of hadiths, which are considered one of the basic sources of Islamic religion. The most intense manifestation of these efforts is the writing of commentaries. The spread of Islam to vast geographical region sand the different approaches of each region to understanding hadiths make it challenging to precisely determine the reasons for writing commentaries. However, it is possible to mention some common reasons that have driven sahih engaged with hadith to write commentary. Undoubtedly, the activity of writing commentary is the result of intellectual effort. Nevertheless, it is not entirely accurate to attribute this effort, which is aimed at understanding hadiths, solely to intellectual effort. In this regard, it is possible to divide there a sons for writing commentary into two main headings. The first is the sahih's attempt to understand the hadiths in general both in terms of content and text. The second is some specific reasons that have a risen from the influence of the commentary's own inner. World or environment. It is also a fact that commentary activities are not activities aimed solely at understanding. Therefore, the need to write commentary should not be seen as the result of a complete effort to understand. In our opinion, while this may be the most significant reason, it can be said that there are other important factors that affect the writing of the commentary. The article will be attempted to address possible reasons for writing commentary beyond the need to understand the text.

Keywords: Hadith, Commentary, ClassicalPeriod, Reason, Writing

Giriş

Hadislerinin doğru anlaşılma çabaları Hz. Peygamber döneminden günümüze kadar devam eden bir süreçtir. Bu süreç içerisinde hadislerin anlaşılması, korunması ve sonraki nesillere doğru bir şekilde aktarılması için hadis âlimleri birçok faaliyette bulunmuşlardır. Bu çabaların sonucunda bir hadis edebiyatı literatürü oluşmuş, başta *Kütüb-i Sitte* olmak üzere çok önemli hadis eserleri kaleme alınmıştır. Bu literatür içerisinde Şerh edebiyatı müstesna bir yere sahiptir. Şerh geleneğini başlatan ve sistemleştiren çalışmalar belli bir çabanın ve amacın ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Sözlükte açmak, açıklamak, genişletmek, izah etmek gibi anlamlara gelen şerh, hadis terimi olarak; bir tek hadisin veya belirli bir hadis kitabındaki bütün hadislerin sened, dil, muhteva, hüküm, tarihi bağlam, sebab-i vürûd vb. yönlerden açıklamasını yapmak ve anlaşılması güç kısımları izah etmek demektir. Aynı zamanda şerh, bu amaçla yazılan kitapların genel adına da denir (Aydın, 2009, s. 297; Çakan, 2003, s. 181).

³ **Statement (Thesis / Paper):** It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation process of this study and all the studies utilised are indicated in the bibliography.

Conflict of Interest: No conflict of interest is declared.

Funding: No external funding was used to support this research.

Copyright & Licence: The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Source: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies used are stated in the bibliography.

Similarity Report: Received – Turnitin /Ithenticatge, Rate: 21

Ethics Complaint: editor@rumelide.com

Article Type: Research article, Article Registration Date: 19.01.2024-Acceptance Date: 20.03.2024-Publication Date: 21.03.2024; DOI: 10.29000/rumelide.1433025

Peer Review: Two External Referees / Double Blind

Hadis alanında yapılan çalışmalar ve bu süreçte meydana gelen telif geleneğini dikkate aldığımızda bir metni şerh etme bir diğer ifadeyle yorumlama faaliyetinin iki ana gerekçeye dayandığı söylenebilir. Bunların ilkinde göre şârih, muhaşşi ya da muallik ana metin hakkında okuyucuyu kısmen yetersiz görmüş ve onu bilgilendirmek istemiş olabilir. Bundan dolayı metindeki ibareleri açıklama gereği duymuş ve metne dair bilgiler vermiştir. İkinci gerekçe ise, herhangi bir metni devamlı ve tekrar tekrar yorumlamaya çalışanların, bu faaliyetlerini düşünce ve inanç sistemlerinin varlığını güncelleyerek devam ettirmelerinin bir aracı olarak görmeleridir (Halman vd., 2006: 124). Bu iki sebebin yorumlama faaliyetinin genel bir çerçevesi olduğu söylenebilir. Bununla beraber konu biraz daha irdelendiğinde bu iki ana gaye ışığında birtakım alt (özel) sebeplerin de şerhlerin yazılmasına etki ettiği görülür. Bu sebepler ilk bakışta tasarlanmış bir amacı göstermeyebilir. Ama yapılan faaliyetler değerlendirildiğinde, bunların şerhlerin yazılmasına veya sistematik bir hal almasına etki ettikleri de inkâr edilemez.

Hadislerin nakledilmesinin muhatapları tarafından anlaşılma gibi bir hedefi olduğu için, onların şerh edilmesine etki eden sebeplerin en önemlisi olarak hadisleri anlama ve yorumlama çabası gösterilebilir. İslam âlimlerinin dini metinleri telif sebeplerini inceleyen İbn Haldun (ö. 808/1406)'a göre şerh türündeki eserlerin telif gerekçeleri, daha önceki teliflerin muğlak ve anlaşılmayan ifadelerini beyan etmek, hatalarını tashih ederek, sonrakilerin doğru anlamasını sağlamaktır (İbn Haldun, 2018, s. 973-74). İbn Haldun'un ifadelerinden yola çıkarak hadis şerh faaliyetlerinin telif amacının son raddede hadisleri anlama amacına matuf olduğu söylenebilir. Nitekim ilim geleneğimizde pek çok âlim, kendi yazdığı esere, yine bizzat kendisi şerh yazmak suretiyle eserini daha anlaşılır kılmak istemiştir. (Şensoy, 1989, s. 555).

Şerh faaliyetlerinin salt anlamaya yönelik bir faaliyet olmadığı da bir gerçektir. Dolayısıyla şerhlerin yazılma ihtiyacını tamamen bir anlama çabasının sonucu olarak görmemek gerekir. Hadis üzerinden mezhebini savunma ihtiyacı, şerh ettiği esere hizmet etme arzusu (o eseri otorite kılma çabası), eğitim faaliyetlerine yardım etme amacı vb. sebepler de şerhlerin yazılma nedenleri arasında değerlendirilebilir. Aşağıda bunlara örnekleriyle birlikte yer vermeye çalışılacaktır.

1. Hadis Üzerinden Mezhebini Savunma İhtiyacı

Mezhepler, nasların anlaşılmasında önemli bir yapı taşıdır. Bu öneme binaen sahip oldukları mezhep görüşünün etkisinde kalan bazı âlimlerin hadisleri yorumlarken, bağlı oldukları mezhep görüşlerini dikkate almaları ve öne çıkarmaları doğaldır. Ancak mezhep taassubu olarak da adlandırılan bir duruma düşmemek için bu konuda dikkatli olmak lazımdır. Zira hadislerin yorumlanmasında ve ondan hüküm çıkarılmasında mezhep görüşlerinin etkisi altında kalınması, bazen objektif sonuçların ortaya çıkmasını engelleyebilmektedir. Bu durumun hangi oranda yansıdığı ve hadis şerhlerine etkisini ortaya koymak önemlidir.⁴ Her ne kadar bunun tespiti zor olsa da ortaya konulacak bazı örnek ve durumlar genel hakkında fikir verme imkânı sağlayabilir (Kahraman, 2005, ss. 133-163; 2007, ss. 15-28; Ertaş, 2018, ss. 1270-1279). Mezhepler veya ekoller arasındaki ilmî rekâbetin şerh yazımındaki sebeplerden biri olduğu söylenebilir. Çeşitli ilmî çevreler, fikhî ya da itikâdî görüşlerini muhaliflerine karşı savunmak üzere Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim (ö. 261/875)'in *Sahihleri* gibi otorite kabul edilen hadis kitaplarına başvurmuşlar, muhtelif yorum tekniklerini kullanmak suretiyle fikirlerinin Hz. Peygamber'in

⁴ Şâfiî ulemadan Hattâbî'nin *Me'âlimu's-Sünen'i*, Nevevî'nin *el-Minhâc'ı*, İbn Hacer el-Askalânî'nin *Fethu'l-Bârî'si*; Mâlikîyye'den Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin *Ârizatü'l-Ahvezi'si*, Hanefiyye'den ise Bedrüddin el-Aynî'nin *Umdetü'l-Kârî'si* gibi belli başlı eserler üzerinden özellikle de ameli alandaki mezhep farklılıklarını dikkate alarak değerlendirmelerde bulunmak mezhebi mensubiyetin hadisleri anlamada etkisini büyük oranda gözler önüne serer.

hadisleriyle uyumlu olduğunu göstermeye çalışmışlardır. Bu tarz gruplaşmanın etkisini Hattâbî (ö. 388/998)'nin *Meâlimu's-Süneni*'nde görmek mümkündür (Hattâbî, 1932, C. 1, s. 3-4).

H.III. ve IV. asır İslâm düşünce tarihi açısından fikrî tartışmaların yoğun yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde Ehl-i hadis, Mu'tezile ve Ehl-i re'y arasındaki tartışmalar hadis tarihi açısından önem arz etmektedir. Zira bu dönemde Müslümanlar arasında meydana gelen siyâsî ihtilâflar nedeniyle ortaya atılan bazı iddialar, hadislerle dayandırılarak dîni bir hüviyet kazanmaktaydı (Suyûtî, 2007, C. 2, s. 468). Sistemleşerek bir ekol hâline gelen itikâdî fırkalar tarafından, ileri sürdükleri görüşlerini desteklemek ve davalarını Peygamber sözünün otoritesiyle destekleyerek meşru hale getirmek için hadis uydurma veya hadisleri kendi çıkarlarına uygun şekilde te'vîl etme faaliyeti de bu dönemde hız kazanmıştır (Siddîkî, 2007, s. 111).

Mezhep mensubiyeti, ilk dönemlerden itibaren bir hadis kitabına şerh yazma amacı ile ilgili önemli sâiklerden biri olarak görülmüş, bu konudaki rekâbeti körükleyici bir unsur kabul edilmiştir. Bu konuda dönemler arasında ciddi bir farkın olmadığı da söylenebilir (Kahraman, 2005, s. 21).

Şârihler hadisleri yorumlarken ve onlardan birtakım hükümler istinbât ederken, benimsedikleri mezhep görüşlerinden isteyerek ya da istemeyerek de olsa etkilenmişlerdir. Şüphesiz “ilmî” vasfı taşıyacak bir çalışmada ön yargıların olmaması beklenir. Ancak öncelikle, bir mezhebe mensup olup onun görüşlerini savunmanın bir ön yargı veya insanları, en azından kendilerine göre, doğru bilgiye ulaştırmanın yolu olup olmadığı tartışmalıdır. Bu konuda ileri sürülecek kanaatler ancak kişisel yargıları yansıtabilir. Şârihlerin de konuya, “doğru bilgi” veya “doğrular arasında en doğrusu” şeklinde bakmış olmaları kuvvetle muhtemeldir (Kahraman, 2007, ss. 7-34). “Hadis şerhinde mezhep faktörü” adlı çalışmasında Kahraman, mezhep faktörünün şârih üzerindeki etkilerinin varlığını düşündüren bazı işaretlerin olabileceğini ifade eder ve o işaretleri şu şekilde sıralar: 1. Mezhepler, Mezhep İmâmları ve Eserleri İle İlgili Övücü Sözler, 2. Mezheplere veya Mezhep İmâmalarına Yapılan İtirâzların Sayısı/Sıklığı, 3. Mezheplere veya Mezhep İmâmalarına Yapılan Atıfların Çokluğu/Sıklığı, 4. Mezhep Görüşüne Muhâlif Hadislerin Te'vîli, 5. Hadislerin Sıhhat Durumları İle İlgili Değerlendirmeler (2007, ss. 7-34). Bazı şârihlerin aşırı mezhep taassubu gösterdikleri, bazılarının ise bu taassubu göstermeyip yer yer kendi mezheplerinin aleyhine görüşler beyan ettikleri görülmektedir. Özellikle de bağlı oldukları mezhebin görüşlerini savunmak ihtiyacının şerh yazma sebepleri arasında sayılabileceğinin güçlü verileri görülmektedir.

Mezhep mensubiyetinin hadisleri yorumlarken veya onlardan hüküm çıkarırken şârihler üzerindeki etkisini; fikhî ve itikâdî konulardaki yaklaşımlarının hadis değerlendirmelerine etkisi şeklinde iki başlık altında incelemek mümkündür.

Hanefî mezhebinde önemli şerhler yazarak mezhep görüşlerini delillendiren şârihlerden birisi Aynî (ö. 855/1451)'dir. Aynî'nin önemli bir hadisçi olması, mezhebin görüşlerini hadisle delillendirme bakımından onu farklı bir yere koyar. Bu açıdan *Umdetu'l-kâri*, farklı görüşlerin delilleriyle beraber zikredildiği, sadece hükümlerin ve delillerin değil bu delilleri kullanma yöntemlerinin de tartışıldığı bir şerh görünümündedir.⁵ *Umdetü'l-kârî*'de Aynî'nin çoğu zaman mezhebinin görüşlerini temellendirme ve onları muhaliflerine karşı savunma gayreti içerisinde olduğunu fark etmek zor değildir (Aynî, ts, C. 14, s. 96). Hatta Aynî, Hanefî mezhebinin görüşlerini savunma uğruna bu hususta Buhârî'yi bile eleştirebilmektedir. Aynî, Buhârî'nin Hanefîlerin görüşlerindeki incelikleri ve küçük farkları anlamak

⁵ Aynî'nin *Umdetu'l-kârî*'deki fikhî tercihleri için bkz.(es-Samerâî, 2011).

için düşünmeden onları tenkit ettiğini ifade eder. Onu her fırsatta Hanefilere teşnide bulunmakla da itham eder (Sakallı, 1996, ss. 137-138; Gürler, 2016, ss. 355-369; Ahatlı & Coşkun, 2017, ss. 49-75).

Mutlak içtihad faaliyetlerinin durduğu ve her fakîhin bir mezhebe intisâp ettiği bir dönemde yaşayan Aynî'yle ilgili mezhep taassubu gösterdiği yönündeki ifadeler genel anlamda haklı olsa da müellifin bazı meselelerde Hanefî mezhebinin görüşüne muhâlif davrandığı da görülür. Örneğin, kadının kadına imâmeti örneğinde olduğu gibi mezhebin görüşü olan “mekruh” olmasını kabul etmeyerek konuyla ilgili hadislerden dolayı kerâhetsiz câiz olduğu görüşünü benimsemiştir. Konuyla ilgili hadislerden hareketle “ölümden sonra telkin”in hükmü meselesinde (Aynî, 2012, C. 2, s. 144; C. 3, s. 148), mezhebin “telkin”i kabul etmeyen görüşünden farklı olarak “telkin”i kabul etmiştir. Aynî'nin, bazen bir hadisi açıklarken mantık yürüterek ve daha açık olan başka bir hükümle kıyaslayarak hadisi hükme bağladığı görülür. Böyle yaparak hadisi anlama yönünde bir takım açılımlar sağlamaktadır. Bunu yaparken mezhebinde yer alan hâkim görüşün tersine bir yorum yapmaktan da kaçınmamaktadır. (ts, C. 4, s. 281, 334, 504, 505, 530, 540, 556; C.5, s. 97, 105, 229; C. 6, s. 30; 1990, C. 2, s. 278).

Aynî'nin, Hanefî mezhebinin görüşlerini delillendirirken bazen hadis otoritelerinin çok da hoş karşılamadığı delillerden biri olan zayıf hadisleri kullandığı görülmektedir. Fakat Aynî, böyle bir durumda hadisin zayıflığını kabul etmemekte, söz konusu hadisi sahih kabul etmektedir (Polat, 2003, ss. 126-129). Polat'a göre bu durum, bir hadisin zayıf kabul edilmesindeki cerh ve ta'dilin içtihadî olmasıyla ilgilidir (Polat, s. 127). Birine göre zayıf olan bir râvi, diğerine göre sika; birine göre zayıf olan bir hadis, diğerine göre sahih veya hasen olabilir. Bu farklılık hadis münekkidin temsil ettiği anlayış (muhaddis veya fakîh olması), hadislerdeki illetin gizli veya sarîh olması vb. sebeplerden kaynaklanmaktadır (Polat, s. 127). Aslında bu durum, Aynî'nin hadisleri değerlendirirken muhaddislerden farklı olarak Hanefîlerin yaklaşımını benimsemesiyle ilgili bir husustur. Bu hususu mezhep taassubu değil de mezhepten beslenme olarak değerlendirilmesi kanaatimizce daha doğrudur.

Buhârî şârihlerinden biri olan İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393), hadisleri yorumlarken ve onlardan hükümler çıkarırken, mensubu olduğu Hanbelî mezhebinin metoduna büyük ölçüde bağlı kalmıştır. Mezhep imamı Ahmed b. Hanbel (ö.241/855)'in de içinde bulunduğu selef uleması dediği, ilk üç asrın bilginlerinin yorumlarına önem vermiş, kendinden önceki Hanbelî âlimlerinin kanaatlerini de dikkate alan bir tutum izlemiştir (Karahana, 2012, s. 248). Hadisleri şerh ederken birçok defa “hâzâ gavlü ashâbinâ”, “ve hüve mezhebu ashâbinâ” vb. ifadelerle mezhebinin görüşlerine atıfta bulunmuştur. (Karahana, 248). İbn Receb, hadisleri nass olarak gördüğü için fikhî yorumlar yaparken onların lafız, delâlet ve bağlamlarına büyük önem vermiştir. Ancak sadece bunlarla yetinmenin doğru neticeye ulaştırmayacağını farkında olduğu için bir takım ilâve unsur ve karîneleri de göz önüne almayı ihmal etmemiştir. Fikhî hadisleri yorumlamanın önemli bir yönünü de çıkarılacak hükümlerin illet, gaye ve maksatlarının, söz konusu hadislerin muhtevası çerçevesinde ele alınması teşkil etmektedir. Yorumlarında bu konuyu da gözden uzak tutmamıştır. Mesela “Hz. Peygamber'in, hanımlarıyla aynı kaptan su dökünmek suretiyle gusül abdesti aldığını” bildiren hadisleri (Buhârî, *es-Sahîh, Gusül*, 9) fikhî açıdan değerlendirirken, bir fakih bakış açısıyla sonuçlara ulaşmaya çalışmıştır (İbn Receb, 1996, C.1, s. 286). İbn Receb'in bu hadisi değerlendirmesini dikkate aldığımızda hadislerin anlaşılması hususunda değerlendirme yaparken mensubu olduğu Hanbelî mezhebinin temel kriterlerinden birisi olan umum-i belvâ prensibine sadık kaldığını görmekteyiz. Bu durum onun, hadislerden hüküm çıkarırken ya da onları yorumlarken sahip olduğu mezhep görüşünden etkilendiğini göstermektedir. Zira bu hususu kendisi de ifade etmektedir (İbn Receb). Bununla birlikte İbn Receb'in de yeri geldiğinde başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere selef bilginlerinin ve mensubu olduğu mezhebinin müteahhir âlimlerini eleştirdiği ve onların görüşlerine aykırı fikirler beyan ettiği de görülmektedir (İbn Receb, 1996, C.1, s.

91). Genel itibariyle İbn Receb'in, hadisleri değerlendirmede mezhep görüşünün etkisinde kaldığını ya da en azından mezhebenden beslendiğini görmekteyiz. Bu da doğrudan olmasa da dolaylı yoldan ait olduğu mezhebin görüşlerini şerhine yansıttığını göstermektedir.

Hadisleri şerh ederken mezhebinin genel kabulleri arasında tercihte bulunan şârihlerden birisi de Nevevî (ö. 676/1277)'dir. *Minhacu't-Tâlibin* adlı eserine bakıldığında bu husus bariz olarak görülmektedir. Hadisleri yorumlarken yaptığı tercihler genelde mezhep dışı tercihler olmayıp mezhepte kabul gören tercihlerdir. Nevevî neden buna ihtiyaç duymuştur sorusunun pek çok cevabı olabilir. Mesela sahip olduğu çok geniş hadis ve fıkıh bilgisi, onu tercih yapmaya yönlendirmiş olabilir (İnan & Memduhoğlu, 2016, ss. 93-138; Acet, 2019, ss. 52-73; 2019, ss. 25-46). Her ne kadar fikhî konularda mezhebe bağlılığı ile bilinse de Nevevî'nin şerhinde yer verdiği fikhî konularla alakalı olarak Şâfiî mezhebinde yaygın olan genel kanaatin dışında fikhî yorumlarda bulunduğu ve bu alanda mezhep taassubu göstermediği de bilinmektedir. Bu durum talakla ilgili bir örnekte karşımıza çıkmaktadır. Bu örnekte farklılıklara sebep olan husus talak lafızlarındaki bazı ifadelerin mezhep âlimleri arasında ihtilafa neden olmasıdır. Bu tür ihtilafların temelinde önemli olan kullanılan lafızların örf nezdinde ne ifade ettiği. Kocanın eşine "Allah'ın bana helal kıldığı haramdır" demesi, Rafî (ö. 623/1226)'ye göre sarıh bir ifade olup boşanmaya delalet eder. Nevevî'ye göre esah olan bu ifadenin kinâyeli olduğudur.⁶ (Nevevî, 1392, C. 10, s. 413). Nevevî'nin fikhî konularda Şafi mezhebinin genel kanaati dışında yapmış olduğu başka bir değerlendirme de fitır sadakasıyla alakalı olarak; kişinin bakmakla yükümlü olduğu kimselerin fitır sadakalarını vermesi hususunda karşımıza çıkmaktadır (Müzenî, 1998, s. 79).⁷ Nevevî'nin mezhebinin görüşünün aksine bir tutum takındığının bir başka örneğini de âriyet akdi örneğinde görmekteyiz.⁸

Şârihler bazen sahip oldukları mezheplerin gelişmesine ve istikrar sağlamasına katkıda bulunmaktadırlar. Yazdıkları şerhlerde mezhep görüşlerini bir araya toplayarak ve sahih görüşleri zayıf görüşlerden ayırarak mezheplerine yeni şekil ve boyutlar katmaktadırlar. Bunu yaparken kendilerinden öncekilerin fikhî konulardaki görüşlerinden istifade etmektedirler. Bu durum Şâfiî mezhebinin önemli şârihlerinden Nevevî'nin nafaka konusunda mezhebine sağladığı açılımlarda görülebilir (Nevevî, 1972, C. 10, s. 458).

Şârihler doğal olarak şerhlerinde izledikleri yöntemlerle de mezhep görüşlerini eserlerine yansıtırlar. Ele aldıkları eserlerin genel yapı sistematiğini mezhebin düşünce yapısına göre oluştururlar. Nitekim akıl ile nakil çatışmasının mukaddem olma hususunda rivayetleri re'ye mukaddem sayan İbn Hacer (ö. 852/1449)'de bu husus görülmektedir (İbn Hacer, 1959, C. 9, s. 811). O, bazı hükümleri değerlendirirken, şahıslara ve içinde bulunulan şartlara göre durumun değişebileceğine işaret etmekte ve yorumunda bu noktayı ön plana çıkarmaktadır. Mesela, "Kur'an'ı Ezberden Okuma Babı"nda (Buhârî, *es-Sahîh, Fedâilu'l-Kuran*, 22), "Kur'an'ı ezbere olarak okumak mı yoksa yüzünden okumak mı daha

⁶ Talak lafızlarının sarıh veya kinâyeli olması boşama hususunda önem arz etmektedir. Talak lafzı ya sarıh ya da kinâyeli olur. Sarıhten kasıt sadece boşanmanın anlaşıldığı ifadelerdir. Mesela kocanın karısına: "seni boşadım" demesi sarıh bir lafızdır. Kinâyeli lafız ise açıkça boşanmaya delalet etmeyen harici karineler veya niyet sorgulamasıyla anlaşılan ifadelerdir. Mesela kocanın hanımına: "babanın evine git" demesi kinâyeli bir lafızdır (Abdulhamid, 1987, s. 267).

⁷ Nevevî'nin bu hususta mezhebin görüşünün zıddına verdiği hükmün değerlendirilmesi için bkz. (İmrâni, 2000, C. 3, s. 365).

⁸ Âriyet, menfaati birine meccanen yani bir bedel karşılığı olmaksızın rücuu kabil olmak üzere filhal temlik olunan maldır (Erdoğan, 2005, s. 31). Şâfiî mezhebinde esah kabul edilen görüşe göre iğreti (emanet/ödünç) alan kimsenin herhangi bir kasti, kusur ve ihmali olmaksızın malın tamamı veya bir kısmı helak olursa bunun tazmini gerekmez. Nevevî, bu esah görüşün aksine malın tamamı helak olursa bunun tazmin edilmesi gerektiğini belirtir. Çünkü âriyet akdi malın geri iade edilmesi üzerine kurulmuş bir akittir. Tamamen yok olan malın iadesi mümkün değildir. Bu nedenle bunun tazmin edilmesi gerekir (eş-Şirbîni, 2006, C.2, s. 345).

sevaptır?” meselesini tartışırken ortaya koyduğu iddialar bu duruma örnek verilebilir (İbn Hacer, 1959, C.9, s. 97).

Şârihler, yazmış oldukları eserlerinde bazen de mezhep mensubiyetini geri planda bırakarak hadislerin doğru bir şekilde anlaşılması için mezhepler üstü tavrı takınarak hadisleri yorumlamışlardır. Hadis ilminde önemli bir yeri olan Hattâbî'nin eserleri incelendiğinde bu yaklaşımı sergilediği görülür. Hattâbî, *Me'âlimu's-sünen*'in hemen başında, kendisini herhangi bir mezhebe nispet etmeden Ehl-i hadis ile Ehl-i re'y'in yönetsel yanlışlıklarına dikkat çekmiştir (Hattâbî, 1932, C.1, s. 4). Bazen de kendi kanaatini önceden belirtmekle beraber içtihadını, uygun bulmadığı mezhebi tenkit ve kendi görüşünü pekiştirmek için, sonunda te'kidten açıklama yapmıştır (Karacabey, 2002, s. 261). Hattâbî, hadislerden çıkacak fikhî yorumlara çok fazla önem vermiştir (Hattâbî, 1932, C.1, ss. 208-209).⁹ Hattâbî'nin özellikle fikhî konularda taassupkar bir tavrı takınmadığı ifade edilebilir (Hattâbî, 1932, C. 3, ss. 279-280). Şârihler sahip oldukları bilgi birikimini eserlerine yansıtırken kendilerinden öncekilerden istifade etmekle birlikte şerhlerinde kendilerine has yöntemler kullanmışlardır. Klasik dönem şerhlerinin başlangıcı olarak sayılabilecek *Me'âlim*'de kendine has bir yöntemin izlendiği söylenebilir. Bunlardan birisi, mümkün mertebeye hadis hakkında farklı görüşleri belirtme çabasıdır denebilir. (Hattâbî, 1932, C.1, ss. 195-196).¹⁰ Hattâbî'nin şerhinde farklı mezheplerin görüşlerini aktarması sadece bir nakilcilikmiş gibi de algılanmamalıdır. Şerhlerinin geneline bakıldığında kendi görüşlerine de yer verdiği görülmektedir (Hattâbî, 1932, C.1, s. 118, 119, 250, 251, 260, 261).

Bazen bir mezhebin fikhî görüşlerini hadisler üzerinden değerlendirmek mümkündür. Bu hususta Bâcî (ö. 474/1081)'nin *el-Muntekâ*'sına bakan birisi Mâlikî mezhebinin görüşlerini bulabilir. Bâcî, bir hadisi şerh ederken ondan çıkan fikhî hükümlere ve meselelere her zaman işaret eder (Bâcî, 1913, C. 1, s. 13, 14, 44; C. 2, s. 154; C. 3, s. 36). *el-Muntekâ*, fikhî konularda mezhepler arası ihtilafları görmek açısından önemli bir eserdir. Zira her konuda önde gelen mezhep imamlarına atıflar yapılır (Karagözoğlu, 2020, s. 102). Bâcî, kelâmî ve itikâdi konularda görüş bildirmenin câiz olmadığına inanmış ve bu konularda Ehl-i sünnet'in çizgisinden çıkmadığı görülmüştür (Bâcî, 1913, C. 7, s. 202).¹¹ Mezheplerinin fikhî görüşlerini nebevi hadisler temelinde müdafaa etme amacı ve imkânını görebildiğimiz başka şerhler de vardır (Sehârenpûrî, 2006, C.4, s. 5, 60, 432, 458; Mubârekfûrî, 1990, C. 1, s. 23, 148; C. 3, s. 226; İbn Battal, 2003, C. 2, s. 262; C. 3, s. 216).

Bazen şârihler şerh ettikleri eserin müellifinin hadislere verdiği hükmün tersine hüküm vererek; zayıf hadisi sahih ya da sahih bir hadisi zayıf olarak değerlendirebilmektedirler. Nitekim Ebû Dâvûd (ö. 275/889)'un zayıf olduğuna işaret ettiği birtakım hadislerle ilgili Azîmâbâdî (ö. 1857-1911)'nin bir araştırma yaparak bunların zayıf olmadığı ve sahih olduğu kanaatine vardığı yerler vardır (Azîmâbâdî, 2009, C. 9, s. 296; C. 13, s. 183).

Mâlikî mezhebine sahip İbn Battal (ö. 449/1057)'in genelde mezhebinin görüşünü ön plana çıkardığı bilinir. Özellikle ihtilaflı konularda doğal olarak¹² İmam Mâlik (ö. 93/712)'i haklı görür. Nitekim

⁹ *Me'âlimu's-sünen* mukaddimesinde çağdaşı ulemanın durumunu tasvir ederken ve eser boyunca fukahanın tercihlerini zikrederken kullandığı ibareler onun kendisini bir Şâfiî olarak gördüğünü söylemeye yeterli değildir. Tam tersine bu mukaddime ve ilgili atıflar kendisinin o gün itibarıyla var olan bütün fikh mezheplerine eşit mesafede durduğunun şahitleridir (Karacabey, 2002, s. 76).

¹⁰ Hattâbî'nin açıklamaya çalıştığımız bu yöntemin yapılaş sıklığının bütün şerhlerinde aynı olmadığını da belirtmeliyiz. (Karacabey, 2002, s. 259).

¹¹ *el-Muntekâ*, erken dönem şerhleri ile Memlük döneminin klasik şerhleri arasında bir geçişi temsil eder. Ne tam olarak erken dönem şerhleri gibi garîbu'l-hadis ağırlıklıdır ne de mesela İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'si gibi her hususu ihtiva eden mükemmel bir örnektir (Karagözoğlu, 2020, s. 103).

¹² Burada sübjektif bir yorum varmış gibi gözükse de şerhin geneline baktığımızda İbn Battal'ın takındığı tavrı böyle bir sonucu çıkarmaya delil olmaktadır.

şerhinde Mâlik'in görüşüne yönelik muhtemel bir itiraz zikredilip cevaplanır, aykırı görüş zayıf kabul edilir, hadisin Mâlik'in görüşünün doğruluğuna delalet ettiği, onun kanaatinin kıyasa daha uygun ve doğru görüş olduğu söylenir. Eseri incelendiğinde Mâlik'in görüşünün delilleri 100 kadar yerde verilirken İmam Şâfi (ö. 204/820) ve Ebû Hanîfe (ö. 150/767)'nin görüşünün delilleri on kereden az zikredilir (Karagözoğlu, 2020, s. 183). Fakat bazı durumlarda Ebû Hanîfe'nin görüşünü desteklediği de görülmektedir (İbn Battal, 2003, C. 3, s. 262; Sancaklı, 2007, ss. 61-93).

Kâdî İyâz (ö. 544/1149) şerhinde fikhî konuları ele alırken farklı görüşleri mezheplerin ve fakihlerin isimleriyle birlikte sunar ve hadisin bu görüşlerden hangisini desteklediğini diğer gurupların karşı delilleriyle birlikte ortaya koyar (Kâdî İyâz, 1998, C. 2, s. 134). Görüş ayrılıklarını bazen tasvirlerle yetinen şârih genellikle Mâlikî görüşleri sahiplenmiş, mezhep içindeki görüşler arasından tercihler yapmış, hadisin başka mezhep görüşlerinin aleyhinde olduğu durumları vurgulamıştır (Karagözoğlu, 2020, s. 340).

Sehârenpûrî (ö. 1852-1927)'nin *Bezlü'l-mechûd*'unda da mezhep taassubunu görebilmekteyiz. Özellikle hadiste yer alan fıkıh konuları hakkında Hanefî âlimlerin görüşleri yansıtılır. Bu durum özellikle Hanefîlerin görüşleri ile hadis arasında uyumsuzluk olduğunda önem kazanmaktadır. Böyle bir anlaşmazlık durumunda Sehârenpûrî, Hanefîlerin delillerini zikretmekte ve varsa hadisle ilgili cevapları aktarmakta ve hadisi buna göre yorumlamaktadır (Karagözoğlu, 2022, s. 90). Onun fikhî meselelerde sadece Hanefî âlimleri ile yetinmediği ve dört mezhep imamının görüşlerine yer verdiği de görülmektedir. Kendisinin ifadesiyle de bu durumda kaynağı Şevkânî'dir (Sehârenpûrî, 2006, C. 1, s. 159).

Mezhep görüşlerinin şerhlere yansması ve hadisleri yorumlarken mezhebini savunma ihtiyacı ya da başka bir deyişle mezhebinin otoritesini koruma veya artırma gayreti bazen farklı mezhebe mensup şârihler arasında hem ilmî hem de şahsî tartışmalara yol açabilmiştir. Bunun en bariz örneğini İbn Hacer ve Aynî arasındaki rekâbette görülmektedir. Zira eserleriyle ilim dünyasına büyük katkıları olan ve sonraki asırlarda, çalışmalarını kaynak olarak kullanılan söz konusu âlimlerden Aynî, Hanefî mezhebinin görüşlerini önceleyen onun dışına çıkmamaya özen gösteren Hanefî bir şârih; İbn Hacer ise Şâfi mezhebine mensup bir muhaddistir. Bu iki âlimin ayrı mezheplerden oluşu, aralarındaki rekâbetin artmasının önemli sebeplerinden biridir. Bu âlimlerin farklı bakış açıları ve görüşleri telif ettikleri eserlerine de yansımış, birbirlerini te'lifâtılarından tenkit etmişlerdir. Nitekim İbn Hacer'in meşhur Buhârî şerhi, *Fethu'l-bârî*'de özellikle ahkâm hadislerin şerh ve te'vilinde kendi mezhebini desteklemeye çalışması ve yeri geldikçe Hanefîleri eleştirmesi, muâsırı Aynî'yi eseri hemen temin edip incelemeye sevk etmiş ve akabinde İbn Hacer'e yönelttiği tenkitleri yine bir Buhârî şerhi olan *Umdetü'l-kârî*'nin başında zikretmiştir. İbn Hacer ise Aynî'nin tenkitlerine cevap vermek üzere *İntikâdü'l-îtirâz* adlı eserini kaleme almıştır (Sakallı, 1989, ss. 347-361; 1996, s. 137; Köktaş, 2009).

Aynî-İbn Hacer çatışmasının bir benzeri Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ine şerh yazan Azîmâbâdî ve Sehârenpûrî arasında da görülmektedir. Zira Sehârenpûrî'nin şerhini yazma sebeplerinden en önemlisinin Hanefîlere yapılan eleştirilere karşılık vermek ve Hanefî görüşlerini savunmak olduğunu söyleyebiliriz (Karagözoğlu, 2022, 91).

Şârihlerin hadisleri anlama ve yorumlamada fikhî konularda gösterdikleri esnekliği itikâdî konularda göstermediklerini görmekteyiz. Fıkıhla ilgili hükümlerin izahında okuyucuya alternatifli bir yol çizerken, itikâdî konularda sahip oldukları mezhebin genel kanaati dışına pek çıkmayıp, okuyucuya çok fazla tercih imkânı sunacak bir tutum izlemedikleri görülmektedir.

Mezhep mensubiyetinin etkisinin fikhî konular ile itikâdî konular arasında farklılık arz eden şârihler vardır. Fikhî konuları açıklamadaki takınmış oldukları mezhepler üstü tavrın tersi bir anlayışla itikâdî konuları açıklayan şârihlerden birisi Hattâbî'dir. Onun itikâdî konularda mezhep mensubiyetinin etkisinde kaldığı söylenebilir. Sıkı bir Ehl-i sünnet savunucusu olan Hattâbî açıklamalarında Ehl-i sünnet anlayışına uymayan görüşlerinden dolayı Hâriciler'i (1984, C. 2, s. 892) ve Kaderiyye'yi (1932, C. 7, ss. 57-59) tenkit etmekte, Mütezile mezhebine mensup olduğu bilinen bazı şahısları ismen zikrederek onlara ağır tenkitler yöneltmektedir (1984, C. 1, s. 48, 73, 303; C.2, s. 892; C.7, s. 57, 59, 121, 127). Bununla beraber, Hattâbî akaide dair konularda o güne kadarki geleneksel Ehl-i hadis'ten biraz farklı olduğunu şerh boyunca hissettirir. Kendisinin özellikle âyet ve mütevatir rivayetler gibi kesin delillerle sabit olmayan müteşâbihâta dair meselelerde zahiri anlamın teşbihe götürme ihtimali varsa te'vil yoluna gidilebileceği kanaati olduğu ve bunu eserlerinde yaptığına dair örnekler mevcuttur (Karagözoğlu, 2022, s. 39). İtikâdî konulardaki mensubiyet önyargısı ya da ön kabulü şeklinde tarif edebileceğimiz tutumun bazı sâiklerle yapıldığı söylenebilir. Özellikle kırmızı alan olarak ifade edilebilecek itikâdî konulardaki tartışmalı hususlarda mezhep mensubiyetinin hadislere karşı korumacı bir tavra dönmüş olduğu ifade edilebilir. Ayrıca bidatlere ve bidatçilere karşı sünneti ve selevin itikadını savunma isteği de bunun sebepleri arasında gösterilebilir.

Şârihlerin itikâdî konuları genelde Ehl-i sünnet'in hâkim bakış açısıyla yorumladıkları görülür. Bunlardan birisi Buhârî şârihi İbn Hacer'dir. Mesela o, İslam'ın ilk yıllarında ortaya çıkan siyasi olayları Ehl-i sünnet inancının itikâdî görüşleri doğrultusunda değerlendirmektedir (İbn Hacer, 1959, C. 8, s. 12, 42, 44). Kastallânî (ö. 923/1517)'de de benzer durum söz konusudur. İtikatta Eş'arî olan Kastallânî, kendinden önceki Eş'arî şârihleri takip ederek kelâmî içerikli hadisleri onların görüşleri doğrultusunda açıklar. (Uzundağ, 2013, ss. 61-89). Aynı durum, Müslim şârihi Mâzerî'de de karşımıza çıkmaktadır. Eş'arîliği benimseyen Mâzerî iman-amel münasebeti ve büyük günah işleyenlerin durumu gibi konularda Sunniliğin Eş'arî yorumuyla uyumlu te'viller yapar (Mâzerî, 2012, C. 1, s. 191, 192, 193). Eş'arî-Şâfiî bir âlim olan İbnü'l-Mülakkın da hadislere Allah'a nispet edilen gelmek, gitmek, inmek gibi fiilleri te'vile tabi tutar (İbnü'l-Mülakkın, 2000, C. 7, s. 195). İbnü'l-Mülakkın'ın şerhinde yer verdiği sûfi fikirler de itikâdî yaklaşımına ışık tutar. Devrindeki yaygın sûfi fikirleri kabul veya red konusunda dengeli bir tutum izlediği söylenebilir (Karagözoğlu, 2020, s. 216).

İbn Receb el-Hanbelî de itikâdî meselelerde selev çizgisine uygun hareket eden bir âlimdir. Bu anlayışa göre İslam itikâdının ana eksenini, âyet, hadis ve selev sözleri oluşturmaktadır. Naslarda açık bilgi bulunmayan konularda, akli gelişi güzel yahut arzu ve heveslerin isteği istikametinde kullanmayı hoş karşılamadığı (İbn Receb, 1996, C.3, s. 16) ve metafizik konularda te'vile başvurmaya karşı olduğu (İbn Receb, 1996, C. 5, s. 98) için, hadislere itikâdî konularla alakalı yorumlarını sınırlı bir alanda gerçekleştirmiştir (Karahana, 2012, s. 271). Ayrıca bu konularda cedel yöntemine başvurmayı sakınılması gereken davranışlar olarak gördüğü için yorumlarında uzun izahlardan ve karşılıklı tartışmalardan uzak, sade bir üslubu tercih etmiştir (İbn Receb, 2012, C. 1, ss. 74-75).

Klasik dönemde yazılan şerhlerde, o dönemki fikri mücadelelerin tesirini görmek mümkündür. Nitekim *Avnu'l-ma'bûd*'da hadisler şerh edilirken yaşadığı çağda insanları dalaletle sürükleyen yaygın fikri cereyanlar eleştirilmektedir. Azîmâbâdî'nin yaşadığı dönemde, Hindistan'da yönetime hâkim olan İngilizlerin desteğiyle kurulan ve kendilerini "Ehl-i Kur'an" ve "Kur'âniyyûn" diye isimlendiren bir ekol, hadis-sünneti tamamen reddetmekte ve sadece Kur'an'ın dinin kaynağı olduğu fikrini benimsemekteydi. Azîmâbâdî hadislerin delil olamayacağını söyleyen bu kişilere eserinde cevap vermiş ve hadisler olmadan İslam'ın tam manasıyla anlaşılmayacağı hakikatine özellikle vurgu yapmıştır (Azîmâbâdî,

2009, C. 13, s. 269).¹³ Herhangi bir fikhî mezhebi taklit etmeyen Azîmâbâdî'nin, *Avnu'l-ma'bûd adlı* eserinde bütün mezheplerin görüşlerine yer vermekle birlikte bazen dört mezhebin anlayışına muhalif görüşler beyan ettiği de bir hakikattir. O, meselelerin çözümünde Kur'ân ve sahîh hadisi esas alıp nasların zâhirine göre hareket ettiği için zâhiri naslarla çelişen mezhep görüşlerini bazen şiddetle eleştirmiştir (Azîmâbâdî, 2009, C. 12, s. 269).

Herhangi bir mezhebe müntesip olan bir fakih mezhebinin görüşünü kanıtlama ve delil gösterme gayretine girmiş olabilir. Bu gayreti sonraları mezhebinin görüşünü savunarak mezhebine yardım ediyor algısının oluşmasına sebep olabilmektedir. Zira mezhebinin oluşmaya başladığı zaman diliminde böyle bir ithamla karşılaşması da doğaldır. Şerhlerin mezheple olan ilişkilerini ele aldığımızda hadis şerhlerinde genel olarak şârihlerin bağlı oldukları mezhebin görüşleri çerçevesinde hareket ettikleri söylenebilir. Mesela Sehârenpûrî'nin *Bezû'l-mechûd* ile Bedruddîn el-Aynî'nin *Umdetu'l-kârî*'sinde Hanefî mezhebinin; İbn Hacer el-Askalânî'nin *Fethu'l-bârî*'sinde ve İmam Nevevî'nin *Minhac*'ında Şâfiî mezhebinin; Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) *Ârizatü'l-ahvezî* adlı *Sünen-i Tirmizî* şerhinde ise bağlı bulunduğu Mâlikî mezhebinin görüşlerinin ağırlık kazandığı göze çarpmaktadır.

2. Şerh Ettiği Esere Hizmet Etme Arzusu

Şerhlerin yazılma sebepleri arasında Hz. Peygamber'in hadislerinin doğru anlaşılmasını sağlamanın yanında tedvin edilen hadis kitaplarının ve müelliflerinin tanınırlığını ve saygınlığını sağlamak da zikredilebilir. Bu durumu şerh ettiği esere hizmet etme arzusu veya o eseri otorite kılma çabası olarak da ifade edebiliriz (Öztürk, 2017, ss. 287-311; Ayrıca temel hadis kaynaklarının itibar kazanması ve otoriteleşmesi konusunda geniş bilgi için bkz. Dilek, 2014, s. 21-46). Bu amaç ilk başlarda belirgin bir şekilde kendini göstermese de şârihlerin zihinlerinin bir köşesinde yer almaktadır. Bunu yaparken müellifin kastını aşacak şekilde şerh edilen esere ve müellife zarar vermek de söz konusu olabilir. İnce bir işçilik isteyen bu hususun kolay olmadığı, Buhârî'nin *Sahîh*'ine şerh yazanların eleştirilmesinden de anlaşılır (İbn Haldun, 2018, C. 2, s. 556).

Buhârî'ye kısa bir şerh yazmış olan Hattâbî, Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ini Buhârî'nin *Sahîh*'ine tercih edişini şöyle dile getirmektedir: “Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i çok şerefli bir kitaptır. Din ilminde onun gibisi tasnif edilmemiştir. Horasan ehli daha ziyade Muhammed b. İsmail ve Müslim b. el-Haccâc'ın kitaplarına düşkündür. Ne var ki, Ebû Dâvûd'un kitabı fıkah ve düzen yönünden daha güzeldir” (Hattâbî, 1932, C. 1, s. 6). VII. asır Buhârî'nin artık otorite olarak damgasını vurduğu bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır (İbnu'l-Esir el-Cezerî, 2008, C. 1, s. 15). Buhârî'ye yapılan eleştirilere karşı eserlerinde cevap verenler ve onun hadis ilmi çevresindeki otoritesini savunmaya çalışanlar arasında şârihler ön plandadır. Bunlardan en önemlisi *Sahîh*'e yazdığı *Fethu'l-bârî* adlı eseriyle İbn Hacer'dir. O, eserinin neredeyse tamamında hem eserine aldığı hadisler hem de yöntem açısından Buhârî'yi desteklemiş, ona ve eserine karşı yapılan her türlü eleştiriye cevaplar vererek Buhârî'yi savunmaya çalışmıştır. (Bilen, 2013).

Buhârî şârihlerinden Aynî'nin de şerh ettiği esere ve müellifine karşı hizmet etme arzusunda olduğunu şerhinde takındığı tavrından çıkarılabilir. Aynî'nin *Umdetu'l-kârî* adlı şerhini incelediğimizde Buhârî'yi çok az tenkit ettiği görülmektedir. Buhârî'ye karşı yapılan itirazlara değişik yöntemlerle cevap vererek

¹³ Nitekim hakkında mezhep mensubiyetinden bahsedilemeyen bir şârih olarak tanıtılan Azîmâbâdî'nin eserinde mezheplere yapılan atıfların birbirine oldukça yakın olduğu tesbiti yapılmıştır. Azimabadi'nin *Sünen-i Ebi Dâvûd*'a yazdığı *Avnu'l-ma'bûd* isimli şerhinde Mâlikî'ye 84, Şâfiî'ye 108, Hanefî'ye ise 141 yerde atıfta bulunulmuştur. Bu tespit için bkz. (Kahraman, 2005, s. 25).

aklı ve naklı delillerle savunmaktadır. Aynî'nin Buhârî savunusu özellikle hadis-bab uyumu hakkında itirazlara karşı çıkmasında görülür (Sakallı, 1996, ss. 133-158).

Şârihler bazen şerh ettikleri eserin otoritesine katkıyı o eser ve sahibinin doğru anlaşılmasını sağlayarak yerine getirmeye çalışırlar. Bunun örneklerinden birini Buhârî şârihi İbn Battal'da görebilmekteyiz. O, bunu, şerhinde terceme-hadis uyumunu ön plana çıkararak gerçekleştirmeye çalışmaktadır (İbn Battal, 2003, C. 1, s. 337; C. 2, s. 248, 399; C. 4, s. 89; C. 5, s. 148; Sancaklı, 2007, ss. 61-93). Bazen de râvilerin zaptı konusunda gösterilen ihtimam da esere hizmet etme arzusunu gösterebilir. Bu husus da Kirmânî (ö. 833/1430)'de karşımıza çıkar (Kirmânî, 1981, C.1, s. 371). Hadis ilmi açısından önemli konulardan birisi de ele alınan hadisin hangi kaynaklarda ne gibi lafızlarla nakledildiğinin tespitidir. Kısaca tahric olarak ifade edilen bu duruma şerhinde verdiği önemle ön plana çıkan şârihlerden birisi İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401)'dir. *Sahîh*'in rivayetlerinin tespitine verdiği bu önem, onun *Sahîh*'in anlaşılmasına ve önemini artırmasına yönelik bir hizmet olarak sayabiliriz (İbnü'l-Mülakkın, 2008, C. 4, s. 172; C. 7, s. 179; C. 14, s. 398). Tahric konusunda şerh ettiği eserin otoritesine katkıyı İbn Abdilber'in *et-Temhîd*'inde de görebilmekteyiz (İbn Abdilber, 1967, C. 2, s. 249). Hadislerin tahririni yaparak eserin daha iyi anlaşılmasına katkı sunan şârihlerden birisi de Azîmâbâdî'dir. Azîmâbâdî Ebû Dâvûd'un rivayet ettiği hadisin diğer muteber hadis kitaplarında nerelerde bulunduğuna işaret etmektedir. Onun bu konuda da Hafız el-Münzirî'nin beyanını esas aldığı görülmektedir (Yılmaz, 2015, ss. 107-130).

3. Eğitim Faaliyetlerine Yardım Etme Amacı

Hadis alanına dair yazılan şerh ve hâşiyelerin müderrisler tarafından eğitim-öğretim amaçlı kullanıldığı da görülmektedir. Bu minvalde hocaları hâşiye ve şerh yazmaya iten sebeplerin derslerde okutulan hadis metinlerinin ve eserlerin daha iyi anlaşılmasını sağlamak olduğu söylenebilir. Bazen yazmış oldukları ders notları bir telif ürünü olmasa da söz konusu şerh ve hâşiyeler gayr-i resmî birer ders kaynağı olarak değerlendirilebilir. Zira eğitim-öğretim faaliyetinin işleyişini sağlayan müderrislere ait fikirler ve bu fikirlerin yansıması olarak ortaya çıkan eserlerin derslerin muhtevasına yansımadağı düşünülemez. Bu sebeple öğrencilerin de hocalarının notlarından istifade etmedikleri söylenemez. Hoca, bu notları öğrencileriyle şifahî veya yazılı olarak paylaşmış olmalıdır. Bu şekilde hoca öğrenci arasında gerek yazılı gerekse de şifahî olarak ortaya çıkan dersler bir ilmî etkileşimi sağlamıştır. Bunun sonucunda öğrenciler bunlardan istifade etmiş, kendileri de yazılı olan metinler üzerinde not almak suretiyle bu ilmî çabayı zamanla entelektüel bir nitelik haline dönüştürmüşlerdir. Bunun sonucunda da şerh ve hâşiye yazıcılığının oluşturduğu zengin literatüre de katkı sunulmuştur.

Osmanlı âlimlerinin kendi yazdıkları eserlerde, okudukları ve okuttukları dersler ile metinler hakkında verdikleri ilk elden bilgiler, müfredat programlarına ışık tutması bakımından önemlidir. Örnek olarak, muhtelif sahalarda şerh ve hâşiye tarzında yazılan eserlerde, müellif metni nerede, kimden ve nasıl okuduğunu ve niçin şerh ya da hâşiye yazma ihtiyacı duyduğunu açıklar. Öte yandan metin, şerh, hâşiye ya da tâlikat türünden telif çalışmalarında atıf yapılan eser ve kişiler, karşı durulan ya da taraf olunan görüşler, hesaplaşılan ekoller, yazarlarının, âşına oldukları fikir ve kitapları, kısaca eğitim-öğretimin arka planlarını açıklar. Bu konuda ülkemizde özellikle Osmanlı medreseleri ve okutulan derslerle ilgili önemli çalışmalar yapılmıştır. (Atay, 1981, ss. 71-236; Karacabey, 1992, ss. 227-235; 199, ss. 149-179; Hızlı, 2004, ss. 371-409; Unan, 2005, ss. 79-114; Fazlıoğlu, 2008, ss. 393-610).

Şerhlerin gelişmesine İslam Dünyasındaki eğitim-öğretim faaliyetlerinin payı büyüktür. Hadis şerhi, özellikle bir medresenin veya ekolün ürünü olarak yazılıp algılandığı durumlarda, kurumsal düzeyde birtakım işlevlere de sahip demektir. Bu yüzden bir şerhin başarısı, ait olduğu kurumsal yapıya da şöhet

ve maddi destek sağlama potansiyeline sahiptir (Karagözoğlu, 2020, s. 38). *Sehârenpûrî'nin Bezlü'l-Mechûd'unun* Hint alt kıtasındaki *Mezâhiru'l-ulûm* Medresesi için böyle bir işleve sahip olduğu söylenebilir. (Zaman, 1999, s. 75). Nitekim Muhammed Kasım, *Bezlü'l-Mechûd'un Mezâhiru'l-ulûm* için önemini şöyle açıklar: “Şerhler belirli bir medresenin veya daha genel olarak belirli bir mezhebi eğilimin otoritesini muhaliflere karşı takviye etme işlevi de görür. *Bezlü'l-Mechûd'un Mezâhiru'l-ulûm'u* yalnızca mali yönden sağlam kılmayacak, hiç kuşkusuz bu etkileyici şerh ile çok yakından irtibatlı görülen medresenin toplumdaki itibar ve prestijini de farklı şekillerde artıracaktır” (Zaman, 1999, ss. 60-81).

Bazen hocaların yazmış oldukları şerhlerin, öğrencilerin anlayamayacağı kadar zor olması onlara ilave açıklamalar getirmeyi zorunlu kılmıştır. Talebelerin istek ve ısrarıyla ortaya çıkan şerhlere Muhammed b. Ali el-Mâzerî (ö. 536/1141)'nin *el-Mu'lim bi-fevâidi Müslim'i* örnek gösterebilir. Talebeleri Mâzerî'nin bir Ramazan boyunca *Sahîh-i Müslim* okuttuğu mecliste yaptığı açıklamaları kaydetmiş, ardından da bu notları hocalarına sunmuşlardır (Mâzerî, 1992, C. 1, s. 3, 4). Zamanla sistemli hale gelen bu çabalar, hadislerin doğru bir anlayışla ve zengin bir ilim-kültür mirası şeklinde eğitim faaliyetlerinde değerlendirilmiştir. Bununla birlikte hadis öğretimi için özel eğitim faaliyetlerinin açılması ve desteklenmesi de hadislere ve sünnete verilen önemi göstermesi bakımından dikkate alınması gereken bir husus olarak görülmelidir.

Buraya kadar aktardığımız sebepler, hadis şerhlerinin hadislerin anlaşılması, yorumlanması ve onlardan hüküm istinbâtının yanında, farklı gerekçelerle de yapıldığını göstermektedir. Yapılan bu çabaları ilmî bir gaye olarak da görebiliriz.

Sonuç

Hadis şerhlerinin yazılma sebepleri farklılık arz etmektedir. Mutlak manada şu sebeple şerhler yazılmıştır demek hem ilmî açıdan hem de şerhlerin yazıldığı dönemlerin içinde bulunduğu şartlar açısından kesinlik ifade etmemektedir. Bununla birlikte hadisle meşgul olan şârihleri şerh yazmaya iten bazı ortak nedenlerden bahsetmek mümkündür. Bu sebeplerin en başında gelen hadislerin anlaşılmasına yönelik faaliyetlerin ana gövdeyi oluşturduğunu ifade edebiliriz. Bununla birlikte şerhlerin yazılma ihtiyacını tamamen bir anlama çabasının sonucu olarak da görmemek gerekir.

Hadislerin şerh edilme sebepleri bazen doğrudan o sebebe matuf yapılmassa da sonuçları itibariyle şerhlerin bir yazılma sebebi olarak nitelendirilebilir. Bu durum mezhep mensubiyetinin şerhlere etkisinde görülebilmektedir. Bu etkilenme itikâdî konularda oldukça net bir mezhep taassubuna götürebilmektedir. Bunun aksine ahkâma dair hadislerin değerlendirilmesinde zaman zaman mezhep taassubu görülse de mezhepler üstü bir tavır da görebilmekteyiz. Hiç kuşkusuz şerhler bir zihin dünyasının etkisiyle oluşmaktadır. Bireysel tutum ve algılar bazen hadislerin yorumlanmasında subjektif sonuçlar doğurabilmekte ve hadislerin doğru şekilde anlaşılmasına etki etmektedir. Şerhler yazıldığı dönemin toplumsal ve siyasî yapısından etkilenmektedir. Özellikle siyasi çekişmelerin yoğun yaşandığı Ehl-i hadis ve Ehl-i re'y arasındaki çatışmalar şârihlerin yorumlamalarını da etkilemiştir.

Şârihler şerh ettikleri eserin otorite kazanmasına da etki etmişlerdir. Şerh ettikleri eserin eksik veya anlaşılmayan yönlerini ortaya çıkarmaya ve ilmî açıdan kusursuz bir otorite algısı oluşturmaya çalışmışlardır. Bu sebeple şerh edilen eserin ve sahibinin ilmî çevrelerde kabul görmesine katkı sağlamak da bir şerh yazma amacı olarak karşımıza çıkabilmektedir. Her ne kadar ilmî gaye ilk başlarda buna yöneltmese de son kertede şârihler otoriteye katkı sunmayı da başarabilmişlerdir. Hiç kuşkusuz şerhler bir eğitim-öğretim faaliyetinin tam merkezinde yer almaktadır. Özellikle medrese geleneğiyle

yoğrulmuş İslamî coğrafyalarda bir hadis kültürünün oluşmasında ve gelişmesinde şerhlerin katkısı yadsınamaz. Tüm bu saydıklarımızın dışında da şârihleri şerh yazmaya iten nice sebepler olabilir. Şerhlerden faydalanırken veya onları kullanırken bu hususların göz önünde bulundurulması önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Abdilber, İ. (1967). *et-Temhîd lîmâ fi'l-Muvatta mine'l-meânî ve'l-esânîd*. nşr. Saîd Ahmed Arâb v.dğr., 26 Cilt. Tıtvân: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye.
- Abdulhamid, M. M. (1984). *el-Ahvâlu's-Şahsiyye fi's-Şerâti'l-İslâmiyye*, İstanbul: el-Mektebetü'l-Hanefiyye.
- Abdurrahman, M. E. L. A. M. (ts). *Tuhfetu'l-Ahvezî bi-Şerhi Câmî't-Tirmîzî*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Acet, S. (2019). *Nevevî'nin*, Minhâc Şerhinde Müslim ve Sahîh'i Hakkındaki Tespit Ve Tenkitleri. *Şarkiyat*, 11, (1), 52-73.
- Acet, S. (2019). İmam Nevevî'nin el-Minhâc İsimli Eserindeki Şerh Metodu. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(12), 25-46.
- Ahatlı, E. & Coşkun, M. (2017). Aynî'nin Umdetü'l-Kârî'de Hanefîlerin Amel Etmediği Hadisleri Yorumlama Yöntemi (Kitâbü's-Salât Örneği). *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19(35), 49-75.
- Atay, H. (1981). Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazetnameler. *Vakıflar Dergisi*, 13(1), 71-236.
- Aydınlı, A. (2009). *Hadis İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: İFAV Yayınları.
- Aynî, B. (2012). *el-Binâye fi Şerhi'l-Hidâye*. thk. Eymen Salih Şaban. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Aynî, B. (ty). *Umdetu'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî.
- Azîmâbâdî, E. T. T. M. Ş. (2009). *Avnu'l-ma'bûd şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd*, thk. Yusuf el-Hâc Ahmed. 14 Cilt. Dîmaşk: Dâru'l-Feyhâ ve Dâru'l-Menhel Nâşirûn.
- Battal, İ. (2003). *Şerhu İbn Battal alâ Sahîhi'l-Buhârî*, thk., Abdülkadir Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Bilen, M. (2013). *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Buhârî, E. (2001). *el-Câmî'u's-Sahîh*, nşr. Muhammed Zühêyr b. Nasr. 8 Cilt. by.: Dâru Tavki'n-Necât.
- Çakan, İ.L. (2003). *Hadis Edebiyatı*. İstanbul: İFAV Yayınları.
- Dilek, M. (2014). *Kütüb-i Sitte'nin Şartları Etrafında Gelişen Tartışmalar*, Ankara: İlahiyat Yayınları.
- Erdoğan, M. (2005). *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Ertaş, H. (2018), Buhârî Şârihlerinin Mezhepçi Yorumları, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11(60), 1270-1279.
- Fazlıoğlu, Ş. (2008). Osmanlı Medrese Müfredatına Dair Çalışmalar: Nereden Nereye?, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 4(12), 593-610.
- Gürler, K. (2016). Buhârî'nin Hanefîler İçin Kullandığı 'Bazı İnsanlar' İfadesine Yönelik Bedrüddîn el-Aynî'nin Değerlendirmeleri. Uluslararası Bedrüddîn el-Aynî Sempozyumu ve II. Hadis İhtisas Toplantısı: Tebliğler, Müzâkereler. Ankara: *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, 355-369.
- el-Bâcî, E. L. V. (1913). *el-Müntekâ şerhi Muvattâ*. Kahire: *Matbaatü's-Saâde*.
- es-Samerrâî, M. T. H. (2011). *Tercihâtül'l-İmam Bedriddîn el-Aynî el-Fıkhiyye fi kitâbihi Umdetu'l-kârî*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Bağdat: Külliyyetü'l-İmâm el A'zam, Dîvânü'l-Vakfî's-Sunnî.

- Hacer, İ. (1959). Fethu'l-bâri bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî. thk. Abdülazîz b. Abdillâh b. Bâz. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- Haldun, İ. (1982). *Mukaddime I.* (çev. S. Uludağ). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Halman, Talat Sait, (ed.), (2006). *Türk Edebiyatı Tarihi 2.* 4 Cilt. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Hattâbî, H. M. (1984). *İlâmu'l-Hadis.* thk. Muhammed b. Sa'd b. Abdurrahman. 2 Cilt. Mekke: Câmîatu Ummu'l-Kurâ.
- Hattâbî, H. M. (1932). *Me'âlimü's-Sünen.* 4 Cilt. Haleb: el-Matbaatü'l-İlmiyye.
- Hızlı, M. (2004). Anadolu'daki Osmanlı Medreseleri: Bir İcmal. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (4), 371-410.
- İmrânî, S. (2000). *el-Beyân fi'l-Mezhebi'l-İmâmî's-Şâfiî*, thk. Kâsım Muhammed en-Nûrî. Beyrut: Dâru'l-Minhâc.
- İyâz, K. (1998) *İkmâlu'l-mu'lim bi-fevâidi Müslim.* thk. Yahya İsmail. 8 cilt. Mısır: Dâru'l-Vefa.
- Mülakkın, İ. (2008). *et-Tavdîh li şerhi'l-câmî'i's-sahîh*, nşr. Hâlid er-Rabbâh- Cuma Fethî. 34 Cilt. Beyrut: Dâru'n-nevâdir.
- Kahraman, H. (2006). İtikâdî Düşünce ve Mezhep Mensubiyetinin Hadislerin Değerlendirilmesine Etkisi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(1), 133-163.
- Kahraman, H. (2007). Hadis Şerhinde Mezhep Faktörü. *Usûl İslam Araştırmaları*, 7(7), 15-28.
- Karacabey, S. (1992). XV. ve XVI. Asır Osmanlı Medreselerinde Hadis Öğretimi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(4), 227-235.
- Karacabey, S. (1999). Osmanlı Medreselerinin Son Dönemi'nde Hadis Öğretimi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(8), 149-179.
- Karacabey, S. (2001). *Hattâbî'nin Hadis İlmindeki Yeri ve Şerh Metodu*, Bursa: Sır Yayıncılık.
- Karagözoğlu, M. M. (2020). *Hadis şerh literatürü-I.* İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Karagözoğlu, M. M. (2022). *Hadis şerh literatürü-II.* İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Karahan, A. (2012). *İbn Receb el-Hanbelî, Hayatı, Eserleri ve Hadis İlmindeki Yeri.* Bursa: Emin Yayınları.
- Kastallânî, M. (1323). *İrşâdü's-sârî fi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Muhammed Fuâd Abdalbâki. 10 Cilt. Mısır: Matbaatü'l-kübra.
- Kirmânî, Ş. M. İ. Y. (1981). *el-Kevâkibu'd-derârî fi şerhi sahîhi'l-Buhârî.* Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Köktaş, Y. (2000). Fethu'l-bârî ve Umdetu'l-kârî'nin Mukayesesi Çerçevesinde İhtilâfu'l-hadis ve Anlamın Keşfi. *Ekev Akademi Dergisi*, 2(3), 13-27.
- Mâzerî, A. Ö. (1992). *el-Mu'lim bi-fevâ'idü Müslim.* thk. Muhammed eş-Şâzelî en-Neyfer. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.
- Memduhoğlu, A. (2016). İmâm Nevevî'nin Minhâcü't-Tâlibîn Eserindeki Farklı Görüş Ve Tercihleri. *Süriye Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(2), 93-138.
- Müzenî, Y. İ. (1998). *Muhtasâru'l-Müzenî fi furû'i's-Şâfiyye.* thk. Muhammed Abdulkadir Şâhîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Nevevî, E. Z. M. (1972). *el-Minhâc fi şerhi Şahîhi Müslim b. el-Haccâc.* 18 Cilt. Beyrut: *İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.*
- Öztürk, Y. (2017). Şerh ve Otorite İlişkisi: XVII. Yüzyıla Ait Bir Şerhin Analizi. *Milel ve Nihal*, 14(1), 287-311.

- Polat, S. (2003). *Hadis Araştırmaları*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Receb, İ. (1996). *Fethu'l-bârî 'alâ Şahîhi'l-Buĥârî*. thk. İzzet el-Mürsî. 9 cilt. Kahire: Mektebetü Tahkiki Dâri'l-Haremeyn.
- Sakallı, T. (1989). İbn Hacer-Aynî Çatışmasının Buhârî Şerhlerindeki Tezahürü. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3, 347-361.
- Sakallı, T. (1996). *Aynî Gözüyle Buhârî*. Büyük Türk-İslâm Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyumu Bildirileri. A. H. Köker. (ed.). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 137-138.
- Sakallı, T. (1996). *Hadis tartışmaları: (İbn Hacer, Bedruddîn Aynî)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Samerrâi, M. T. H. (2011). *Tercîhâtül'l-İmam Bedriddin el Aynî el-Fıkhiyye fi kitâbihî Umdetu'l-kârî*. Doktora Tezi, Bağdat: Külliyyetü'l-İmâm el A'zam, Dîvânü'l-Vakfî's-Sunnî.
- Sancaklı, S. (2007). İbn Battal ve Buhârî Şerhi, *Dinbilimleri. Akademik Araştırma Dergisi*, 7(1), 61-93.
- Sehârenpûri, H. A. (2006). *Bezlü'l-mechûd fi halli Sünen-i Ebî Dâvûd*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye.
- Sıddiki, M. Z. (2004). *Hadis edebiyatı tarihi: menşei, tekâmülü, husûsiyetleri ve tenkîdi*. İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları.
- Suyûtî, C. (2007). *el-Le'âli'l-maşnû 'a fi'l-aĥbâri (eĥâdisi)'l-mevzû 'a*. thk. Muhammed Abdülmüni'm Râbih, 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Şensoy, S. (1989). *Şerh*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), 44 Cilt. Ankara: TDV Yayınları.
- Şirbîni, Ş. (2006). *Muĥni'l-muĥtâc ilâ ma 'rifeti me 'âni elfâzi'l-Minhâc*. thk. Muhammed Muhammed Tamir- Şeyh Şerif Abdullah. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadis.
- Unan, F. (2005). Osmanlı Medreselerinde Eğitim Üzerine Yapılmış Çalışmalara Dair Bir Bibliyografya Denemesi. *Divan: İlmî Araştırmalar Dergisi*, 1(18), 79- 114.
- Uzundaĥ, M. S. (2013). İrşâdü's-sârî'ye Göre Kastallânî'nin Kelâmî Görüşleri. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(7), 61-89.
- Yılmaz, F. (2015). Azîmâbâdî'nin "Avnu'l-Ma'bûd" Adlı Ebû Dâvûd Şerhinin Metodolojik Açından İncelenmesi. *EKEV Akademi Dergisi*, (63), 93-118.
- Zaman, M. Q. (1999). Commentaries, Print and Patronage: hadîth and the Madrasas in Modern South Asia1. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 62(1), 60-81.